

Anna Agnieszka Borychowska
studentka pedagogiki

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Humanistyczny

Jan Amos Komeński – jego życie i twórczość, recepja studentki pedagogiki

**John Amos Comenius – his life and literary output,
reception of a student of pedagogy**

Streszczenie

Celem niniejszego tekstu jest przedstawienie najważniejszych faktów z życia Jana Amosa Komeńskiego, które stanowią o jego wielkości jako pedagoga. Jest to próba dokonania recepcji jego osoby oraz idei zawartych w jego spuściźnie pedagogicznej, również w odniesieniu do oceny jego dorobku przez polskich komeniologów. Zwracam szczególną uwagę na poczucie u Komeńskiego misji dziejowej, dotyczącej odnowy moralnej ludzkości, która może dokonać się jedynie poprzez powszechny dostęp do edukacji, co jest zgodne z jego chrześcijańskim poglądem o równości wszystkich ludzi wobec Boga. W kręgach ludzi nauki Jan Amos Komeński uznawany jest za człowieka wielkiego pokroju, mającego zasługi w rozwoju nowożytnej myśli pedagogicznej, głównie jako prekursor uniwersalizmu w nauczaniu i stworzeniu koncepcji całościowego ujęcia systemu szkolnictwa. Chociaż od początków jego działalności pedagogicznej minęło już około 400 lat, jego idee nadal budzą zainteresowanie i są przedmiotem dyskusji.

Słowa kluczowe: Jan Amos Komeński, pedagog, reformator, prekursor, koncepcje pedagogiczne, uniwersalizm, pansofia

Abstract

The aim of this text is to show the most important facts from John Amos Comenius' life that make him a great pedagogue and to try to provide my own reception of his pedagogical legacy, also with reference to the assessment of his pedagogical ideas by Polish comeniologists. I am emphasising Comenius' sense of historic mission of a moral revival of humankind, which could only be achieved in the constant process of education available to everyone according to his Christian belief that all human beings are equal in the eyes of God. In academic circles John Amos Comenius has been recognised as a man whose involvement and merits in the development of modern pedagogical thought are of great value, mainly because of his pioneer vision of universalism in teaching everyone about everything and creating a holistic concept of the school system. Although it has almost been 400 years since the beginnings of his pedagogical activity, his ideas are still being discussed, interpreted and reinterpreted.

Keywords: John Amos Comenius, pedagogue, reformer, precursor, pedagogical concepts, universalism, pansophia

Jan Amos Komeński zajmuje w historii pedagogiki szczególne miejsce. W *Encyklopedii PWN* (2007 r.) jego postać znalazła się wśród wybitnych przywódców, reformatorów i myślicieli, których poglądy i praca znacząco wpłynęły na kształt dziejów w różnych dziedzinach: polityki, filozofii, życia społecznego czy religijnego. Komeński zasłużył się jako wielki reformator nowożytnej myśli pedagogicznej, która ugruntowała podstawy i wyznaczyła kierunki rozwoju współczesnych systemów szkolnictwa. Jego życie i działalność nierozzerwalnie związane są z sytuacją społeczno-polityczną, której był uczestnikiem i obserwatorem.

Jan Amos Komeński urodził się 28 marca 1592 roku w Nivnicach na Morawach. Wywodził się ze skromnego środowiska mieszczańskiego, które przynależało do ruchu społeczno-religijnego braci czeskich. Łączność ta wyrażała się nie tylko poprzez wyznanie religijne w ściśle dogmatycznym sensie, ale również poprzez kontynuację tradycji nurtu plebejskiego, zapoczątkowanego przez Husa i taborytów. Kościół katolicki nie akceptował istnienia i prześladował gminy braci czeskich, uznając je za ośrodki niebezpiecznych idei społecznych. Bracia czescy krytykowali papieżstwo i feudalne możnowładztwo za wyzyskiwanie słabszych, co prowadziło do nierówności społecznych, niesprawiedliwości i nietolerancji. Z kolei sami propagowali idee równości i braterstwa, które czynią ludzi wolnymi (Suchodolski, 1956: V).

To właśnie ten konflikt między porządkiem feudalnym wspieranym przez Kościół panujący a wizją społeczeństwa opartą na sprawiedliwości społecznej zainspirował Jana Amosa Komeńskiego do podjęcia stanowczych działań, które pomogłyby zrealizować wizję „naprawy wszystkich spraw ludzkich”. Jak podaje *Encyklopedia PWN*, w latach 1611-1614 studiował on teologię reformowaną oraz filozofię, najpierw w Herborn, gdzie również zapoznał się z poglądami pedagogicznymi Wolfganga Ratkego, a następnie od 1613 roku w Heidelbergu, gdzie zetknął się z ideą irenizmu chrześcijańskiego. Po ukończeniu studiów podjął pracę jako dyrektor szkoły w Przerowie. W 1616 roku został duchownym braci czeskich. Jednak na skutek prześladowań religijnych musiał w 1627 roku opuścić ojczyznę. Wyjechał do Polski i w roku 1628 zamieszkał w Lesznie, gdzie znalazł schronienie u wielkopolskiego możnowładcy, właściciela miasta – Rafała Leszczyńskiego. Tu zyskał uznanie jako człowiek wszechstronny, rozumiejący potrzebę zarówno kształcenia się, jak i konieczność zapewnienia sobie godziwych warunków życia dzięki doskonaleniu sprawności rzemieślniczej. Przy wsparciu Leszczyńskiego Komeński podjął pracę w tutejszym gimnazjum. W tym czasie Jan Amos Komeński napisał między innymi podręcznik metodyki nauczania języków zatytułowany *Drzwi języków otworzone* oraz pierwszą wersję *Wielkiej dydaktyki*, co przyniosło mu międzynarodową sławę. Odbywał zagraniczne podróże, na przykład do Anglii, Szwecji i Węgier, propagując własne idee pedagogiczne. W 1650 roku współuczestniczył w organizacji gimnazjum w Sierakowie. Tutaj miał możliwość zrealizowania w całości własnego, nowatorskiego programu dydaktycznego. Podobny program działań wcielił w życie w jednym z węgierskich miast, Sarospatak, gdzie przybył na zaproszenie księcia siedmiogrodzkiego. Jednak podczas najazdu szwedzkiego Komeński opowiedział się przeciw Polakom, co

przy jednoczesnym poparciu najazdu szwedzkiego przez innowierców spowodowało odwet wojsk polskich w postaci spalenia Leszna, w tym biblioteki z jego rękopisami. Komeński wyjechał na Śląsk, skąd udał się do Amsterdamu. Tam spędził resztę życia. Zmarł 15 listopada 1670 roku (*Wielkie biografie*, 2007: 366).

W kręgach ludzi nauki Jan Amos Komeński zyskał miano jednego z twórców nowożytnej pedagogiki (*Wielkie biografie*, 2007: 367), humanisty wszechczasów (Sitarska, 2012: 129), prekursora uniwersalizmu (Łomny, 1992: 19), genialnego reformatora szkoły (Muszyński, 2010: 163), wizjonera systemu oświaty powszechnej (Muszyński, 2010: 163), wielkiego Europejczyka (Sitarska, 2015: 24), wielkiego dydaktyka edukacji europejskiej (Kunikowski, 2007: 17), prekursora teorii kształcenia (Żegnałek, 2007: 31), prekursora idei edukacji całościowej (Sitarska, 2007: 71) czy przedstawiciela nowożytnej filozofii wychowania (Sztobryn, 2015: 91). Wymienione superlatywy znajdują swoje uzasadnienie w bogatym życiorysie tego wielkiego uczonego. Był on duchownym ewangelikiem, ale także pedagogiem, filozofem i myślicielem.

Momentem zwrotnym w życiu Komeńskiego i zarazem impulsem do reformatorskiej inicjatywy pedagogicznej stały się jego osobiste doświadczenia życiowe związane z prześladowaniami religijnymi, jak również tragizm dyskryminacji ludzi wywodzących się z niższych warstw społecznych przez elity rządzące. Zjawiska te skłoniły Komeńskiego do podjęcia wyzwania globalnej odnowy moralności. Miała się ona dokonać poprzez powszechne wychowanie, dzięki któremu „człowiek może stać się człowiekiem”. Komeński zdobył uznanie dzięki swojej idealistycznej, wizjonerskiej, pionierskiej w historii koncepcji wszechwychowania ludzkości poprzez nauczanie „wszystkich wszystkiego i o wszystkim” (Komeński, 1956: 3).

Chociaż takie odważne założenie wydaje się mieć nikłe szanse na skuteczną realizację ze względu na liczne istniejące wśród ludzi różnice światopoglądowo-religijne i potencjalnie globalny zasięg, to jednak Komeński budował swoją teorię w sposób logicznie uzasadniony. Fundamentem jego tez były wartości stanowiące nieodłączną część ludzkiej egzystencji. Te wartości to wiara w Boga, który scala świat w harmonijnym porządku, przeświadczenie o jedności natury, która jest pierwotnym źródłem i zarazem wzorcem niezawodności, stałości i przewidywalności funkcjonowania, oraz podmiotowość człowieka jako Bożego stworzenia, którego zadaniem jest osiągnięcie szczęścia w zjednoczeniu w życiu wiecznym z Bogiem, najwyższym Dobrem. Dla Jana Amosa Komeńskiego były to wartości uniwersalne, niekwestionowane i nieprzemijające. Komeński uważał, że w naturę ludzką wpisana jest potrzeba wszechstronnego rozwoju, poznawanie siebie oraz odkrywanie złożoności i piękna świata, która stopniowo wtajemnicza człowieka w niezgłębiony obraz Stwórcy. Te ludzkie dążenia Komeński czyni miarą człowieczeństwa (Komeński, 1973: 5-30). Jana Amosa Komeńskiego można zatem nazwać pedagogiem ideowym, gdyż leżało mu na sercu dobro całej ludzkości.

Oprócz tego, że Jan Amos Komeński był pedagogiem, był też duchownym ewangelickim. U podstaw filozofii wychowania Jana Amosa Komeńskiego leżał nierozzerwalny związek człowieka z Bogiem i naturą. Bóg, jako najwyższe Dobro,

stworzył naturę i człowieka na Swój obraz i podobieństwo. Dał mu władzę panowania nad światem i obdarzył różnorodnymi talentami. Wyróżnił w ten sposób istotę ludzką ponad wszelkie inne stworzenia. Jednak człowiek, przez grzeszne nieposłuszeństwo, zburzył ten harmonijny porządek i aby ponownie zjednać się z Bogiem, musi dokonać odnowy swojego człowieczeństwa. Komeński pojmował tę „odnowę” jako dążenie do doskonałości, która potencjalnie jest człowiekowi przeznaczona z woli Boga. Droga ta wymaga ustawicznego kształcenia się (Suchodolski, 1973: XVI).

Niewątpliwie na aktywność pedagogiczną Komeńskiego oraz jej kształt istotny wpływ miała atmosfera ideologiczna czasu, w którym żył. A był to okres przełomu epokowego, niezależnie jaką chronologię przyjmujemy: między średniowieczem a czasami nowożytnymi, renesansem i barokiem czy feudalizmem i kapitalizmem¹. Każda transformacja dziejowa pociąga za sobą zmiany, szczególnie w sposobie myślenia. Jak podaje Sławomir Sztobryn, „Komeński reprezentuje pedagogikę nowożytną zorientowaną naturalistycznie i jednocześnie spirytualistycznie” (Sztobryn, 2006: 58). Wczesna nowożytność, przypadająca na okres renesansu, nawiązuje tradycją do czasów antycznych. Idea renesansu przywróciła człowiekowi zamiłowanie do życia (Sitarska, 2012: 129). Taka wizja wpisywała się w klimat optymizmu renesansowego, który cechuje twórczość Jana Amosa Komeńskiego. Zgodnie z duchem czasów odrodzenia, Komeński wierzył w możliwości poznawcze i sprawcze człowieka oraz w siłę postępu. Równocześnie, jako myśliciel barokowy, dostrzegał chaos i labirynty (Sitarska, 2015: 23-24), w których błądzą ludzie w następstwie sprzeniewierzenia się Bogu. Motywacją wyjścia z labiryntów ludzkiej złąkanej, wypaczonej grzechem natury jest osiągnięcie życia wiecznego i temu celowi, według Komeńskiego, podporządkowana powinna być cała ludzka ziemská wędrówka. Jakkolwiek trudno wyobrazić sobie jednomyślność wszystkich ludzi na świecie w dążeniu do tej samej idei, Komeński wierzył we wrodzone dobro człowieka, który przecież został stworzony na obraz i podobieństwo samego Boga. Dążenia ludzkie powinny być zatem podobne, ukierunkowane na osiągnięcie wspólnego dobra. Jedyną przeszkodę stanowi grzech, który zakorzenił się w sercach ludzkich (Komeński, 1956: 15-17, 22).

To założenie stanowiło punkt wyjścia dla całej Komeńskiego filozofii „naprawy wszystkich spraw ludzkich”. Pouczający styl jego prac, stwierdzenia poparte licznymi przykładami ilustrowanymi analogiami, w szczególności z przyrodą, a także wyjaśnienia i apele skierowane do ludzi sprawujących władzę świecką i kościelną oraz osób wyróżniających się intelektem i żarliwością religijną świadczą dobitnie o tym, że Komeński uważał się za człowieka mającego za zadanie spełnienie misji dziejowej. Przesłaniem jego twórczości jest mobilizacja i zaangażowanie elit tego świata do budowania porządku opartego na zasadach sprawiedliwości społecznej. Jako człowiek duchowny upatrywał nadzieję na po-

¹ Porównaj: W. Sroczyński, *Jan Amos Komeński – teolog, filozof, pedagog, polityk*, [w:] B. Sitarska (red.), *Jan Amos Komeński – współczesne interpretacje i reinterpretacje jego twórczości*, s. 35-36, J. Krasuski, *Historia wychowania*, s. 75, B. Suchodolski, *Wstęp*, [w:] J.A. Komeński, *Wielka Dydaktyka*, s. XXXVIII, S. Wołoszyn, *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*, s. 149 i 159.

prawę świata w skierowaniu myślenia na sprawy boskie, a idea egalitaryzmu przyświecała całej jego koncepcji pedagogicznej. Dobro wspólne uznawał za priorytet, a jego gwarantem i strażnikiem miałyby być właśnie władze (Komeński, 1956: 322-329; Suchodolski, 1956: LI-LIV, LX-LXI).

Pedagogika to nauka o wychowaniu i kształceniu. Centralnym punktem i obiektem zainteresowania jest człowiek-uczeń i jego dobro. W koncepcjach pedagogicznych Komeńskiego antropologia stanowiła element kluczowy. Możemy rozpatrywać ją na kilku płaszczyznach: przyrodniczej, społecznej, filozoficznej, biblijnej i teologicznej (Mnich, 2010: 101-104). Wychowanie i nauka w myśli Komeńskiego przenikały się wzajemnie. Jak pisze Roman Mnich, „(...) musimy (...) podkreślić szeroko pojęty pedagogiczny charakter tej antropologii. Nauka o człowieku u Komeńskiego staje się nauką o wychowaniu człowieka, a jego koncepcja człowieka jest koncepcją nieustannego kształtowania się każdego z nas. Wychowanie jest postrzegane przez Komeńskiego jako najważniejsze zadanie i główny cel całego społeczeństwa” (Mnich, 2010: 103). Ponadto wizja człowieka według Komeńskiego miała bardzo konkretny, egzystencjalny charakter. Komeński pisząc o człowieku, odwołuje się do przykładów z życia wziętych. Jego koncepcje pedagogiczne nie są zatem wyłącznie wykładnią teoretyczną. Wynikają one w dużej mierze z praktyki pedagogicznej i refleksji z nią związanej.

W pedagogice Jana Amosa Komeńskiego uwidacznia się szerokie spektrum zainteresowań wielkiego myśliciela. Można odnaleźć tu elementy współczesnych dziedzin nauki, takich jak psychologia, filozofia, teologia czy polityka. Trzeba jednak stwierdzić, że Komeński w swojej twórczości kierował się głównie intuicją oraz doświadczeniem, gdyż w jego czasach nauki te nie miały jeszcze tak rozwiniętej postaci i poziomu sformalizowania jak współcześnie. O niezwykłym warsztacie intelektualnym Komeńskiego w dobitny sposób pisał Heliodor Muszyński: „Jawi się on (...) jako genialny prekursor koncepcji, teorii i kierunków myślenia, które mają się dopiero pojawić w bardzo odległej przyszłości” (Muszyński, 2010: 165). Dodawał również, że Komeński „(...) nie poprzestaje, jak jego poprzednicy, na formułowaniu samych dyrektyw, jak należy postępować w toku nauczania lub jak tworzyć system szkolny. Tym, co odróżnia go od wszystkich dotychczasowych i współczesnych, a także wielu późniejszych autorów koncepcji pedagogicznych, jest dążenie do tego, aby zalecenia praktyczne były budowane na fundamencie wiedzy” (Muszyński, 2010: 163-164). Jan Amos Komeński uzasadniał działania poprzez wskazywanie wartości celów, jakim one mają służyć, oraz poprzez nawiązanie do wiedzy o prawidłowościach, które rządzą rzeczywistością mającą ulec przekształceniu przez działanie. Wyeksponowanie celów dowodzi ideowej doniosłości działań, natomiast zrozumienie logiki mechanizmów zjawisk determinuje sposób działania i gwarantuje jego potencjalną skuteczność. Z powyższego wywodu wynika, że Jan Amos Komeński budował swoje koncepcje pedagogiczne w sposób metodyczny, chociaż ten model myślenia rozpowszechnił się dopiero ponad dwieście lat później.

Jana Amosa Komeńskiego można określić jako wielkiego Europejczyka. Podróżował po krajach Europy, promując swoje idee pedagogiczne. Ceniono go za

jego oryginalne poglądy, zapraszając jednocześnie do współpracy w kształtowaniu reform życia kulturalnego i politycznego. Przykładem tego jest memoriał *Via Lucis*, który zaprezentował w Anglii. Z kolei w Szwecji brał czynny udział w opracowywaniu planu zmian systemu szkolnego i podręczników. Często był też w Polsce. W Gdańsku, Elblągu i Toruniu udoskonalał swoje koncepcje pedagogiczne, przede wszystkim w zakresie metodyki nauczania języka łacińskiego. Ponadto, jako reprezentant Jednoty braci czeskich, uczestniczył w dyspucie teologicznej, która była próbą pojednania Kościołów katolickiego i protestanckiego. Chociaż jego marzenie w tej kwestii się nie spełniło, to jednak przygotowana przez niego metodyka wspólnego języka religijnego może stanowić wzór naukowego podejścia do kwestii przewycięzania antagonizmów między religiami i wyznaniem (Sitarska, 2015: 27).

Jan Amos Komeński pozostawił po sobie bogatą spuściznę literacką, w której zawarł swoje koncepcje pedagogiczne. Stanowią one niezwykle cenne, pionierskie w historii źródło pomysłów, na których oparte powinny być założenia i fundamenty systemów edukacji. Są one nacechowane elementami uniwersalizmu, który przejawia się w równości wszystkich ludzi, ich jednakowym prawie do wszechstronnej edukacji oraz zastosowaniu jednej dla wszystkich naturalnej metody nauczania, zgodnej z ludzką naturą nadaną przez Boga. Największym osiągnięciem Jana Amosa Komeńskiego w dziedzinie pedagogiki było stworzenie holistycznej wizji systemu edukacji przez całe życie. Jan Amos Komeński głosił zasady demokratyzacji, domagając się reformy treści, metod oraz organizacji pracy szkolnej, która umożliwiłaby wszystkim warstwom społecznym dostęp do edukacji. Jego dzieło *Pampaedia* przedstawia ideę powszechnego i nieustającego kształcenia – wszystkich o wszystkim i przez całe życie. Jak pisze Bogdan Suchodolski, „(...) szczególnie ulubioną ideą Komeńskiego była idea pansofii, idea wszechstronnej i pożytecznej wiedzy. Pansoficzna koncepcja Komeńskiego nawiązywała do encyklopedycznych pomysłów współczesnych mu filozofów, różniła się jednak od nich znacznie właśnie tą społeczną funkcją, jaką miała pełnić” (Suchodolski, 1979: 26). Koncepcja ta przełamywała tradycyjne, średniowieczne podejście do nauki, polegające na uczeniu się treści na pamięć, bez dbałości o praktyczne zastosowanie zdobytej wiedzy, co „nie służy ludziom, ale wikła się w jałowych dysputach, w podstępnych fałszach i zawiściach, w powierzchownych ujęciach rzeczywistości” (Komeński, 1979: 9). Dzieła Komeńskiego przepojone są refleksją religijną oraz ideą millenaryzmu, głoszącą potrzebę budowania królestwa Bożego na ziemi. Tadeusz Bieńkowski (Bieńkowski, 2000: 3) zaznaczał, że szczególne zasługi Komeńskiego w zakresie pedagogiki polegały na zreformowaniu metod nauczania języków obcych, wprowadzeniu nauczania poglądowego czy walce z werbalizmem w edukacji szkolnej. Zwracał również uwagę na opinie Komeńskiego dotyczące wykształcenia i osobowości nauczyciela, organizacji szkoły, stosunku nauczyciela do uczniów czy projektów programów różnych typów szkół. Komeński postulował, aby nauczano w języku ojczystym, a nauczanie było poglądowe, oparte na współdziałaniu trzech elementów: umysłu, mowy i ręki. Zasłużył się też jako jeden z humanistów, którzy rozwijali odrodzeniową ideę

systemu klasowo-lekcyjnego. Komeński zgłębiał i udoskonalał spuściznę zaczerpniętą od Juana Luisa Vivesa, Francisa Bacona czy Wolfganga Ratkego. Był jednym z pionierów współczesnej dydaktyki, kontynuatorem tradycji humanizmu renesansowego i optymizmu edukacyjnego. Stworzył koncepcję jednolitego systemu szkolnictwa oraz był adwokatem egalitaryzmu wykształcenia. Komeński sformułował również nowoczesne ujęcie encyklopedyzmu dydaktycznego, zasady pogłębienia oraz idei edukacji permanentnej. Uważał, że odrodzenie człowieka dokonuje się przez wiarę religijną oraz wykształcenie. Podkreślał znaczenie tolerancji i wspólnej tradycji biblijnej oraz głosił utopijny program dotyczący naprawy rzeczy ludzkich dzięki wiedzy uniwersalnej, to znaczy uniwersalnych ksiąg, uniwersalnych szkół czy uniwersalnego języka (*Wielkie biografie*, 2007: 367).

Niewątpliwym, oryginalnym jak na ówczesne czasy osiągnięciem była książka *Orbis pictus*, którą stworzył Jan Amos Komeński. Uznawana jest ona za pierwowzór podręcznika „z obrazkami”. Dostosowana była do zainteresowań dzieci i przedstawiała otaczający świat, w którym Komeński osadził utopijną wizję chrześcijańskiej, pokojowo nastawionej ludzkiej społeczności, kierującej się zasadami sprawiedliwości, prawości, pracowitości, cierpliwości i łagodności (Fijałkowski, 2012: 358). W ten sposób Komeński połączył teorię dydaktyczną z podręcznikarską praktyką.

Rozważając koncepcje pedagogiczne Jana Amosa Komeńskiego, należy zaakcentować wielką wrażliwość tego myśliciela. Jego idee przepojone są tęsknotą za światem idealnym, w którym istnieje niezmacony przemocą, fałszem i obłudą naturalny, pierwotny porządek ustanowiony przez samego Stwórcę. Wyrazem tego jest wiara w człowieka, jego wrodzone dobro oraz potrzebę indywidualnego rozwoju dla dobra całej ludzkości i ku chwale Boga. Podobnie jak natura działa według swoich odwiecznych prawideł, tak metoda naturalna (Komeński, 1956: 189) w nauczaniu, w opinii Komeńskiego, gwarantuje postęp intelektualny i fizyczny człowieka.

To właśnie z tęsknoty za przywróceniem moralnego ładu w świecie zrodziła się w zamyśle Komeńskiego idea wychowania całej ludzkości. Siłę i nadzieję na poprawę losów świata upatruje Komeński w idei pansofii – wszechwychowaniu. Chociaż „trzon (...) jego koncepcji oscylował wokół idei chrześcijańskich [...] sądził, że konstruowana przez niego pansofia może służyć wszystkim ludziom, w tym także niewierzącym” (Sztobryn, 2016: 27). Mimo że zamysłem Komeńskiego przyświecały szczytne cele, to jednak w konfrontacji z rzeczywistością były one mało realne do spełnienia, ponieważ wymagały rozbudzenia powszechnej świadomości ludzkiej na potrzebę współpracy w imię wspólnego celu – osiągnięcia pełni człowieczeństwa, aby złączyć się z Bogiem.

O wielkości Komeńskiego świadczy determinacja, z jaką głosił własne poglądy. W swoich działaniach promował idee wolnościowe. Z lektury jego dzieł wynika, że bogobojny człowiek, wykształcony i sprawny manualnie, oprze się jakiegokolwiek formie zniewolenia. Wierzył, że człowiek może pokonać swoje ograniczenia poprzez systematyczną pracę i naukę. Ten postulat jakże istotny jest także w naszych czasach.

Dorobek literacko-pedagogiczny Jana Amosa Komeńskiego liczy około 250 książek i pism. Do najważniejszych dzieł pedagogicznych Komeńskiego należą *Wielka dydaktyka*, *Pampaedia*, *Drzwi języków otworzone*, *Labirynt świata i dom pociechy*, *Świat zmysłowy w obrazach* czy *Pisma zebrane*. Idee w nich zawarte miały w XVII wieku charakter rewolucyjny, a ich wartość pedagogiczna jest przedmiotem dyskusji po czasy współczesne.

Bibliografia

- Bieńkowski Tadeusz, *Jan Amos Komeński o nauczaniu i wychowaniu*, Pułtusk 2000
- Fijałkowski Adam, *Tradycja i nowatorstwo w „Orbis sensualium pictus” Jana Amosa Komeńskiego*, Warszawa 2012.
- Komeński Jan Amos, *Wielka dydaktyka*, Wrocław 1956.
- Komeński Jan Amos, *Pampaedia*, Wrocław [etc.] 1973.
- Komeński Jan Amos, *Labirynt świata i raj serca*, [w:] Suchodolski B., *Komeński*, Warszawa 1979.
- Krasuski Józef, *Historia wychowania*, Warszawa 1985.
- Kunikowski Jerzy, *Jan Amos Komeński jako wielki dydaktyk edukacji europejskiej*, [w:] B. Sitarska, R. Mnich (red.), *Jan Amos Komeński a kultura epoki baroku*, Studia Comeniana Sedlcensia, t. I, Siedlce 2007.
- Łomny Zygmunt, *Humanizm i uniwersalizm – współczesne klucze do dziedzictwa Komeńskiego*, [w:] Z. Jasiński, F.A. Marek (red.), *Jan Amos Komeński – prekursor uniwersalizmu*, Opole-Ołomuniec 1992.
- Muszyński Heliodor, *Warsztat intelektualny Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] B. Sitarska, R. Mnich (red.), *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku*, Studia Comeniana Sedlcensia, t. III, Siedlce 2010.
- Mnich Roman, *Antropologia Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] B. Sitarska, R. Mnich (red.), *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku*, Studia Comeniana Sedlcensia, t. III, Siedlce 2010.
- Sitarska Barbara, *Jan Amos Komeński prekursorem idei edukacji całonocnej*, [w:] B. Sitarska, R. Mnich (red.), *Jan Amos Komeński a kultura epoki baroku*, Studia Comeniana Sedlcensia, t. I, Siedlce 2007.
- Sitarska Barbara, *Jan Amos Komeński jako humanista wszechczasów*, [w:] B. Sitarska, R. Mnich (red.), *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku*, Studia Comeniana Sedlcensia, t. IV, Siedlce 2012.
- Sitarska Barbara, *O Janie Amosie Komeńskim i początkach komeniologii*, [w:] B. Sitarska (red.), *Jan Amos Komeński – jego pedagogika i filozofia*, Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, t. II, Siedlce 2015.
- Sroczyński Wojciech, *Jan Amos Komeński – teolog, filozof, pedagog, polityk*, [w:] B. Sitarska (red.), *Jan Amos Komeński – współczesne interpretacje i reinterpretacje jego twórczości*, Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, t. III, Siedlce 2016.
- Suchodolski Bogdan, *Wstęp*, [w:] J.A. Komeński, *Wielka dydaktyka*, Wrocław 1956.
- Suchodolski Bogdan, *Wstęp*, [w:] J.A. Komeński, *Pampaedia*, Wrocław [etc.] 1973.

- Suchodolski Bogdan, *Komeński*, Warszawa 1979.
- Sztobryn Sławomir, *Historia wychowania*, [w:] B. Śliwerski (red.), *Pedagogika – podstawy nauk o wychowaniu*, t. I, Gdańsk 2006.
- Sztobryn Sławomir, *Jan Amos Komeński (1592-1670) jako przedstawiciel nowożytnej filozofii wychowania*, [w:] B. Sitarska (red.), *Jan Amos Komeński – jego pedagogika i filozofia*, Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, t. II, Siedlce 2015.
- Sztobryn Sławomir, *Wprowadzenie do pansoficznych podstaw pedagogiki Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] B. Sitarska (red.), *Jan Amos Komeński – współczesne interpretacje i reinterpretacje jego twórczości*, Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, t. III, Siedlce 2016.
- Wołoszyn Stefan, *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*, Warszawa 1964.
- Żegnałek Kazimierz, *Jan Amos Komeński jako prekursor teorii kształcenia*, [w:] B. Sitarska, R. Mnich (red.), *Jan Amos Komeński a kultura epoki baroku*, Studia Comeniana Sedlcensia, t. I, Siedlce 2007.
- Wielkie biografie*, t. I, *Przywódcy, reformatorzy, myśliciele*, [w:] *Encyklopedia PWN*, Warszawa 2007.